

УДК 351.91

Н. В. ЛЕВЧЕНКО

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ЧИННИК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

Проаналізовано українську національну ідею в контексті державотворення. Обґрунтовано висновок про те, що національна ідея є могутнім чинником становлення Української держави. Викладено еволюцію поглядів відомих політиків і мислителів України на роль національної ідеї в розвитку державності.

In the article the Ukrainian national idea is analyzed in the context of state building. A conclusion is grounded that a national idea is the powerful factor of Ukrainian state building. The evolution of ideas of Ukraine's best-known politicians and thinkers on the national idea's role in development of native state system is analyzed.

Перманентна політична криза, що вирує в Україні протягом останніх років, призвела до суттєвої втрати довіри громадян до органів влади, які демонструють нездатність до спільної діяльності щодо розв'язання найбільш вагомих питань суспільного життя. За даними Центру соціальних досліджень “Софія”, в лютому 2009 р. роботу Президента України негативно оцінили 89,7 % опитаних, Кабінету Міністрів – 83,5 %, Верховної Ради – 88,2 % [25]. Фінансово-економічна криза значно посилила відчуження громадськості від влади. У березні 2009 р. 70,3 % респондентів не підтримували Верховну Раду, 63,7 % – Кабінет Міністрів України. Це найгірші показники за весь час спостережень, виконаних Центром економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова з 2000 р. [24].

В умовах системної політичної і економічної кризи успадковані від минулого методи державного управління вже не спрацьовують. Не здатне докорінно змінити ситуацію й просте “перезавантаження” управлінської системи на кшталт позачергових парламентських виборів 2007 р. Більш того, одночасні дострокові перевибори або реформатування всіх вищих інститутів державної влади – Президента, Верховної Ради, Уряду України – без якісної зміни “прав гри” на політичному полі та оновлення владної еліти лише пролонгує сучасні проблеми на невизначену перспективу.

Сьогодні пропонується багато сценаріїв чи інструментів, спрямованих на подолання політичної кризи, відновлення довіри населення до владних інституцій. Деякі з них, наприклад, зміна виборчого законодавства і перехід до більш відкритої та зрозумілої виборцем системи відкритих списків або відмова від універсальної депутатської недоторканності, що сприймається більшістю громадян як несправедлива, чи скасування чиновницьких пільг і переваг – мають сенс, хоча в політикумі й суспільстві немає порозуміння щодо того, як саме і в якій термін слід здійснити ці перетворення. Здається, що справа полягає не в імплементації окремих ініціатив, наскільки б привабливими вони не були, а в розробці модерної методології

системних змін, такої методології, яка, по-перше, оригінально узагальнила б досвід державотворення в Україні, по-друге, відбила історичні традиції щодо ставлення населення до влади, й по-третє, відповідала сучасним демократичним стандартам.

На думку багатьох дослідників, саме національна ідея як духовний, соціокультурний і політичний феномен може стати тим чинником, за допомогою якого й на підставі якого буде, нарешті, винайдено ефективну модель державного управління, адекватну вимогам ХХІ століття. Звичайно, національна ідея не є “філософським каменем” чи панацеєю, здатною швидко й відносно безболісно вилікувати соціальні проблеми, що нагромаджувалися в Україні не одне десятиліття або століття. Національна ідея, незважаючи на те, що до її формування і поширення доклали зусилля цілі покоління громадських і політичних діячів, є в теперішній час скоріш симулякром, тобто символом, образом відсутньої реальності, ніж чинним інструментом суспільних перетворень. Проте це не простий фантом, примара, а такий симулякр, як, до речі, й громадянське суспільство, що з плином часу може здійснити вирішальний вплив на реальність, переформувати її, зробити більш цілісною та динамічною. Державне будівництво, що, з одного боку, спирається на багатовікову національну традицію, а з іншого – відкрите в майбутнє, є, можливо, найбільш сприятливою для такого впливу сферою громадського і політичного життя.

Існує й альтернативна думка. Проголошується, що національна ідея – це атрибут “сивої давнини”, міф про “золотий вік”, “малоросійсько-український національний проект 19 століття”, християнсько-козацька утопія й таке інше. А. Єрмолаєв виходить з того, що “українська нація взагалі ще не відбулася як нова соціокультурна й політична реальність”. І лише загибель Радянського Союзу та крах комуністичний утопії створили умови для нового, власне українського проекту [7]. Академік П. Толочко, зі свого боку, вважає, що національна ідея – це не етнічна, а державно-політична категорія. Саме тому вона має бути близькою й зрозумілою не тільки етнічним українцям, але й українським росіянам, білорусам, угорцям, євреям, іншим народам, для яких Україна є батьківщиною [21]. Ф. Канак висловлює думку, що “національна ідея – це ядро, навколо якого інтегрується поліетнічна або моноетнічна спільнота”. Він також відзначає, що національну ідею не можна ототожнювати або “жорстоко сполучати” з націоналізмом або моноетнічною державою [12]. Таким чином, підсумовує С. Телешун, національна ідея повинна базуватися на ідеї консолідації нації як соціально-етнічного і політичного, а не суто етнічного утворення і виступати як консолідуюча сила, що допомагає в усіх питаннях державного будівництва [20].

У цьому сенсі українська ідея як поняття органічно сполучається з іншим поняттям – політичною нацією, що є певною людяністю, об’єднаною в такий соціальний інститут як держава, демократичною політичною організацією суспільства, що створюється для реалізації його владних і регуляторних функцій [23].

Проте креативний потенціал поняття “українська ідея” не варто обмежувати лише політичним її компонентом. Це, перш за все, ціннісна категорія, феномен духовної культури і як такий має чітко встановлений національний, етнічний, вимір, бо культура, що з часом набуває загальнонародських форм, зароджується й стверджується виключно на рівні окремої нації та найбільш стало існує саме в національних формах.

Доречно тому стверджувати, що українська національна ідея має органічно поєднати в собі й надбання національної духовної культури, й елементи загальнолюдської політичної традиції. Національна ідея як матриця державотворення відображає реальну історію українського народу, формується одночасно з його формуванням, однак, на більш високому рівні свого існування перетворюється в українську державницьку ідею, що віддзеркалює й інтереси та почуття всіх народів, які складають сьогодні українську політичну націю. Саме в такому сенсі слід розглядати вплив національної ідеї на процеси державотворення в Україні чи будь-якій іншій країні.

Метою даної статті є аналіз процесу становлення української національної ідеї як ідеї державницької, як методології, як позитивного чинника державотворення в модерній українській державі.

Засади сучасного сприйняття української національної ідеї як державницького феномену було в різний спосіб закладено в працях вітчизняних громадсько-політичних діячів і мислителів, а саме О. Бочковського, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Драгоманова, В. Липинського, П. Куліша, М. Міхновського, М. Сціборського, І. Франка тощо.

Інтерес до сутності національної ідеї в Україні, її державницького потенціалу, є дуже поширеним серед науковців найрізноманітніших фахових інтересів. До вивчення цієї теми долучалися Є. Бистрицький, М. Вівчарик, С. Гелей, М. Жулинський, Д. Курас, П. Матвієнко, В. Медведчук, Ф. Медвідь, Г. Нестеренко, М. Ожеван, А. Тітаренко, В. Трачук, А. Фаргушний та ін. Історичні аспекти формування і становлення української державницької ідеї досліджували Н. Авер'янова, П. Кирик, М. Бойко, М. Козловець, О. Копиленко, Р. Коршук, А. Наконечний, А. Коцур, Ю. Розмариця, О. Рудакович, В. Сабадуха, В. Смолій і В. Степанков, Я. Федорук тощо. За останні десять років аналізу державницького виміру української національної ідеї присвятили дисертації Г. Гучко, А. Дербак, Р. Конта, Р. Коршук, А. Наконечний, І. Немчинов, О. Пашкова, В. Резнік, А. Коцур.

Перше питання, що виникає при аналізі становлення української національної ідеї як чинника державотворчих процесів, полягає в такому: чи є національна ідея похідною від процесу державотворення, тобто, формування держави має передувати становленню національної ідеї, чи, навпаки, вже оформлена національна ідея виступає інструментом, засобом прискорення процесу державного будівництва? Д. Курас вважає, що визрівання й оформлення національної ідеї – це першовиток становлення нації, а здобуття політичної і державної самостійності є останнім кроком нації як природно-суспільного феномена [15]. Альтернативну позицію займає, як ми вже бачили, А. Єрмолаєв (“українська нація взагалі ще не відбулася як нова соціокультурна й політична реальність”) [7]. На думку С. Телешуна, розробка і втілення в життя національної ідеї є однією зі складових частин розбудови української держави на сучасному етапі, засобом, що може допомогти Україні вийти зі стану перманентної нестабільності та подолати негативні умови, властиві перехідному етапу державотворення [20]. “Ідея, – наголошує В. Щербіна, – повинна спиратися на реальний соціально-історичний процес, моментами якого є доля кожної окремої людини, соціальної групи або покоління [26]”.

Отже, українська національна ідея розвивалася одночасно й майже синхронно із процесами вітчизняного державотворення. Нерозвиненість державницьких форм, їхня плинність і недовговічність істотно послаблювали креативний потенціал державницької ідеї. Однак механічного взаємозв'язку тут нема. На деяких етапах української історії національна ідея значно випереджала реальні державотворчі процеси, ставала джерелом суттєвого прискорення їхнього розвитку. Подібний перебіг подій спостерігається сьогодні: системна політична криза загрожує самим підвалинам української державності, й саме національна ідея покликана з'явитися інтегративним інструментом їх відбудови на якісно іншому рівні.

Розглянемо діалектику співрозвитку української національної ідеї й державницьких змагань більш детально. Відповідний аналіз побудуємо на узагальненні громадсько-політичної та наукової спадщини найвидатніших мислителів недалекого минулого.

Історично поняття “національна ідея” виникає в працях російських мислителів під потужним впливом німецьких філософів романтичного і класичного напрямків. Уперше термін “руська ідея” був ужитий Ф. Достоєвським у 1861 р. Причому ним відразу ж було відтінено загальнолюдський зміст цієї ідеї. “Ми знаємо, – писав Ф. Достоєвський, – що не відгородимося вже тепер китайськими мурами від людства. Ми передбачаємо, що характер нашої майбутньої діяльності повинен бути найвищою мірою загальнолюдський, що руська ідея, може бути, буде синтезом всіх тих ідей, які з такою завзятістю, з такою мужністю розвиває Європа в окремих своїх національностях”. У 1888 р. найвідоміший російський філософ В. Соловйов (1853 – 1900) виступив у паризькомусалоні княгині Сайн-Віттенштейн з лекцією, в якій він закликав до об'єднання християнських конфесій. Ця лекція під назвою “Руська ідея” була відразу ж оприлюднена французькою, а потім, тільки в 1909 р., – російською мовою. Вона започаткувала поширення цього терміна в російській, а потім – і в українській духовній традиції. Імовірно, саме тому в літературі затвердилася думка, що В. Соловйову належить заслуга в постановці й розробці проблеми “руська ідея”. За ним, руська ідея є конкретним відображенням принципу всеєдинства. Її сутність збігається із християнським перетворенням життя, побудовою його на засадах істини, добра й краси. У ній йдеться про внесок Росії в розвиток християнської цивілізації про таке: “що Росія повинна зробити в ім'я засад християнства й у благо християнського миру”. Для М. Бердяєва, одна з останніх книг якого називалася “Руська ідея”, сенс цієї ідеї полягав “у братерстві народів, пошуках загального порятунку”. Є в Бердяєва ще більш лапідарна формула руської ідеї: “усі відповідальні за всіх [22]”.

Альтернативне бачення сутності руської ідеї – як феномена не загальнолюдського, а національного – належить російському філософу І. Ільїну (1883 – 1954). Перебуваючи в післяреволюційній еміграції, він писав: “Цю творчу ідею нам не в кого й не для чого запозичати: вона може бути тільки руською, національною. Вона повинна виражати руську історичну своєрідність і в той же час – руське історичне покликання. Ця ідея формулює те, що російському народу вже властиво, що становить його блага силу, у чому він правий перед обличчям Божим і самобутній серед всіх інших народів. І в той же час ця ідея вказує нам наше історичне завдання й наш духовний шлях... [9, с. 322]”.

Якщо М. Бердяєв ставив під сумнів державницький характер руської ідеї (“народ, що володіє найвеличнішою у світі державою, не любить держави й влади і спрямований до іншого ... до Граду Прийдешнього, до Нового Єрусалима”) [2, с. 284, 286], то І. Львін одним з перших у російській філософській традиції співвідніс національну ідею та ідею державницьку. “Держава, – указував він у праці “Про сутність правосвідомості”, – за своєю основною ідеєю є духовний союз людей, що володіють зрілою правосвідомістю й владно стверджуючих природне право в братньому, солідарному співробітництві”. Філософ рішуче заперечував тоталітарне перекинування цієї ідеї: “у державу включаються (будують її, зміцнюють її ... вдосконалюють її або навпаки руйнують її) – всі вільні, приватно-ініціативні, духовно-творчі, внутрішні настрої й зовнішні діяння громадян [10]”. Проте в перехідний час, необхідний для постреволуційного одужання народу, “його може повести тільки національна, патріотична, аж ніяк не тоталітарна, але авторитарна, – що виховує й відроджує, – диктатура [11].

Дві виокремлені традиції в російському сприйнятті національної ідеї – умовно кажучи, лінія Соловйова, і лінія Львіна – відбилися та набули свого власного змісту й в українській духовній та політичній культурі.

Вважається, що в Україні першим звернувся до духовно-релігійного тлумачення поняття “національна ідея” П. Куліш (у його термінології – “ідея руської народності”). Це відбулося в один рік з відомою паризькою промовою В. Соловйова. У 1888 р. побачив світ перший том “Відпадиння Малоросії від Польщі”, в якому серед найвагоміших джерел української визвольної боротьби Куліш визначив релігійний чинник: “Під впливом єзуїтської релігійно проповідуємої єдності, ідея руської народності до того була нарешті подавлена в Малоросії, що вже князь Василь [Острозький], відправляючи сина в закордонну подорож, проводжав його словами: “Пам’ятай, що ти Поляк”” [14, с. 31–32]. Цікаво нагадати, що старший сучасник князя Острозького католицький польський богослов, публіцист та історик українського (русинського) походження Станіслав Оріховський (1513 – 1566) так говорив про себе латиною: “Gente ruthenus, natione polonus” (тобто, родом руген, поляк громадянством, бо латинське *natio* мало не стільки етнічне, скільки політичне визначення – клас, стан, каста, прошарок тощо).

Романтичне ставлення Куліша до національної ідеї як до духовної категорії, що відображала внутрішній світ українського народу (“хугірна філософія”), його недержавницький статус, ірраціональне, поетичне світосприйняття, здійснило великий вплив на вітчизняних мислителів більш пізнього часу, особливо на ідеолога українського радикального націоналізму Дмитра Донцова, який зробив з цього вчення зовсім інші висновки.

Наступний крок у формулюванні української національної ідеї було здійснено представниками ліберально-демократичного “громадівського руху” другої половини ХІХ ст., які на рівні філософської рефлексії виокремили Україну як суб’єкта історичного процесу з відповідно суверенними культурними запитамися (М. Драгоманов, О. Потебня, В. Подолинський та ін.). Проте тільки культурними, оскільки вирішення питання повної самостійності нації не вважалося першочерговим і поступалося місцем необхідності пошуків “всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям [6, с. 469]”.

На підставі досвіду європейських революцій 1848 – 1849 років М. Драгоманов дійшов до висновку про те, що “...національна ідея сама по собі не є ліком на всі лиха громадські..., питання політичні, культурні, соціальні мають свої задачі, по крайній мірі, стільки ж важні, як і національні, і для котрих національності можуть бути тільки ґрунтом і формою варіацій” [6, с. 483]. З іншого боку, результати діяльності крайових земств у підросійській Україні надали Драгоманову резон “дивитись на земства як на наші симпатичні національні порядки, з котрих мусить вийти ліпша доля нашої нації”. Він закликав сучасних йому українських автономістів “рішуче зв’язати долю свою з долею земств на Україні”. З останнього твердження логічно походить і прикінцевий висновок Драгоманова: “українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки *автономними й федеральними*, до котрих пристане завше багато людей і з других країв і пород [5, с. 321]”.

Отже, “громадівці”, підкреслюючи в душі “соловйовської лінії” загальнонародський демократичний характер національної ідеї, зводили її державницький потенціал до рівня крайового, автономного, підпорядкованого наднаціональному державному цілому, чинника. У той же час вони наголошували на необхідності локальної самоорганізації українського суспільства, що в умовах Російської чи Австро-Угорської імперії було суттєвим кроком вперед в політичному становленні нації.

На межі XIX-XX ст. в українському визвольному русі зростає усвідомлення того, що успішна боротьба за національні права не можлива без боротьби за національну державність. У 1896 р. західноукраїнський соціал-демократ Ю. Бачинський вперше проголосив і обґрунтував гасло державної незалежності України. У 1900 р. М. Міхновський (1873 – 1924) видав у Львові програмний документ “Самостійна Україна”, в якому стверджував, що “державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин”. Для Міхновського “ідея нової України”, що якраз “перетворюється у кров і плоть”, може бути тільки ідеєю державницькою, вищою метою якої є здобуття власної незалежної держави, бо виключно вона “може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого матеріального гаразду [18]”.

Досвід Української національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. підтвердив здогади М. Міхновського. У 1926 р. у Відні визнаний засновник державницького напрямку в українській політичній і науковій традиції В. Липинський видав окремою книжкою свої “Листи до братів-хліборобів”. У цьому творі знаходимо докладне обґрунтування державницького вмісту української національної ідеї: “...тільки коли існує об’єднуюча спільна ідея української національної незалежності, можемо говорити про існування української нації” [16, с. 16]. Його провідним гаслом було: “до української нації через українську державу – через об’єднання всіх мешканців України... [13, с. 39]”. Саме держава мала забезпечити умови для “національного повороту старої й народженню нової політично чесної, сильної, державотворчої, провідної української верстви, яка усуне головні політичні причини нашої руїни [8, с. 28]”.

За Липинським, в основі національної ідеї лежить “український національний громадський інстинкт” і “любов до неньки-України” [16, с. 62]. Соціальна і

національна консолідація мають будуватися на ґрунті територіального патріотизму, який, на думку католика й поляка за походженням Липинського, визначає зміст української національної ідеї [1, с. 40]. Нарешті, мислитель підкреслював оптимістичний, життєстверджуючий характер національної ідеї, бо “Нації творяться перемогами... [16, с. 16]”.

На відміну від Липинського та його послідовників, ідеолог “інтегрального націоналізму” Д. Донцов (1883 – 1973) був прихильником поступального руху від нації до держави, а не від держави і за допомогою держави до нації. Саме в 1926 р. він одночасно з Липинським видав у Львові свою найвідомішу працю “Націоналізм”, в якій виклав власне бачення ролі української ідеї в українському державотворенні [4]. Заключний третій розділ книги одержав назву “Українська ідея”. У ньому згуртовано вирішальні аргументи й висновки автора, а перші розділи слід розглядати як розгалужений вступ до головної частини.

Перш за все Донцов завзято заперече загальнолюдський вимір національної ідеї Драгоманова – це “шкідлива утопія”, свого роду провокація “українських провансальців” проти свідомого національного руху. Самостійний і самовистачаючий національний ідеал знаходить своє виправдання в собі самім і не потребує оглядатися на наднародні ідеали, ані шукати в них виправдання. Відкидаючи “угодовство” Драгоманова і Грушевського, Донцов наголошує на тому, що українська національна ідея є революційна ідея. Вона мусить бути збудована на приматі волі (не на розумі), “на догмі, аксіомі (не на доведеній правді), на самостійнім, не на деривативнім постулаті, на бездоказовім пориві... . Ця ідея є непримирима, безкомпромісова, фанатична, “аморальна”, за свої приписи бере лише те, що в інтересі species”. Такою ідеєю, за твердженням Донцова, “може стати в нас не всесвітня, ані соціальна, лише тільки національна ідея, щоб гляділа в майбутнє і мала відвагу скорити собі свій світ”.

Інший діяч націоналістичного українського руху М. Сціборський (1897 – 1941) більше уваги присвятив владним, державницьким аспектам української ідеї: “український націоналізм учить, що передумовою забезпечення всебічного розвитку нації та її активної ролі у світовому оточенні є власна, незалежна держава”. Тільки державне існування нації вповні здійснює і посилює чинний характер самої національної ідеї, – доводить він. – “Тому основне завдання нації полягає в поширенні її державних меж насамперед на цілий, пов’язаний із нею, етнографічний простір”. Отже, націократією М. Сціборський називає режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою всіх соціально-корисних верств, об’єднаних – відповідно до їх суспільно-продукційної функції – у представницьких органах державного управління [19]. У вересні 1939 р., за дорученням чільника ОУН А. Мельника Сціборський розробив проект Конституції України, яка передбачала “тоталітарний, авторитарний, професійно-становий” устрій держави. На відміну від монархічного, “клясократичного” державного ідеалу Липинського в цьому проекті между між конституційною монархією і відкритою диктатурою було втрачено [17].

Демократичний напрямок української націократичної думки представлений чесько-українським соціологом, політологом і етнологом Ольгертом Бочковським (1885 – 1939). У 1937 р. в Подебрадах (Чехословаччина) від видав узагальнюючу

працю “Вступ до націології”. Віддаючи належне об’єктивним ознакам нації (спільна територія, спільне походження, спільні мова, релігія, звичаї), вирішальним Бочковський вважав суб’єктивний чинник. Формування модерної нації неможливе без “національної свідомості” і “національної волі”, які виявляються у прагненні нації до політичної та державної самостійності: “нація – це воля бути нацією”. Завданням етнополітики він вважав обґрунтування нової політичної системи (власне націократії) та конструювання нового типу держави, де чужі меншості були б зведені до практичного можливого мінімуму, а натомість максимально було б забезпечене здійснення політичної соборності для кожного народу. Але таке “зведення” не може бути досягнуто в насильницький спосіб. Новочасна національна ідея, нагадував вчений, народилася під знаком демократії. Демократія сприяла національному пробудженню й відродженню історією приспаних або забутих народів. Лише за умов демократії відбудеться “замирення ворожої суперечності між нацією і державою, а zarazом краще виявлятиметься позитивне значення національного чинника, як державотворчого” [3].

Отже, в українській науковій і політичній традиції, як і в російській, простежуються два підходи до визначення державотворчого потенціалу національної ідеї: умовно кажучи, лінія В. Соловйова (в Україні її започаткували П. Куліш і М. Драгоманов, які, до речі, активно листувалися на початку 90-х років XIX ст.), і лінія І. Ільїна (в нас її засновниками завдог до російського філософа були В. Липинський і Д. Донцов). Представники першого напряму дивилися на українську національну ідею як переважно на феномен духовного, культурницького буття, провідні риси якого є тотожними для різних народів. Прихильники другого напряму, навпаки, підкреслювали активний характер національної ідеї, її вирішальне значення для прискорення процесу націо- і державотворення в Україні. Національна ідея або державницька воля народу, що виборює власну незалежність, була для них беззаперечною аксіомою успішного державного будівництва. Сама ж національна держава, що виростає на підґрунті переможної національної ідеї, надалі виступає могутнім чинником ствердження її монопольного статусу як єдиної державницької ідеології. Різниця між демократичним і авторитарним підрозділами української націоналістичної думки полягала в тому, що перші (О. Бочковський) визнавали в перспективі пом’якшення протистояння модерних націй і традиційних централізованих держав, а другі (Д. Донцов, М. Сціборський та ін.) пролонгували необхідність авторитарної державної влади на невизначений термін. У них національна ідея помітно відходила на задній план і розчинялася в безкрайньому морі радикального етатизму.

Ці дебати, що наповнювали десятиліття вітчизняного державотворення, мають сьогодні чималий інтерес. Слід вважати встановленим, що національна ідея для нації, довгий час позбавленої державного буття, об’єктивно має великий державотворчий потенціал. Проте нині в умовах гострої політичної кризи не є доцільним пошук єдиної формули національної ідеї, що віртуально об’єднає всі ворогуючі сторони. Більш плідним є інший підхід, а саме дослідження суспільно-політичного розвитку країни з метою виокремлення тих позитивних рис державотворення, що мають стати в нагоді в теперішній час.

Література:

1. *Авер'янова Н.* Українська національна ідея в творчості В'ячеслава Липинського та її роль в сучасному державотворенні / Н. Авер'янова // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – (Серія “Українознавство”). – Вип. 12. – К., 2008. – С. 40–43.
2. *Бердяев Н.* Русская идея / Н. Бердяев // Русская идея : в 2-х т. / сост. В. М. Пискунов ; коммент. Н. Б. Злобина. – М. : Искусство, 1994. – Т. 2. – 684 с.
3. *Бочковський О.* Вступ до націоналії / О. Бочковський // Центр громадянської просвіти. – К. : Генеза, 1998. – 144 с.
4. *Донцов Д.* Націоналізм / Д. Донцов – Л. : Нове життя, 1926. – 271 с.
5. *Драгоманов М. П.* Переднє слово [до “Громади” 1878 р.] / М. П. Драгоманов. – Вибране. – К. : Либідь, 1991. – С. 276–326.
6. *Драгоманов М. П.* Чудацькі думки про українську національну справу // М. П. Драгоманов. – Вибране. – К. : Либідь, 1991. – С. 461–558.
7. *Ермолаев А.* В поисках национальной идеи (философские заметки) ; Центр Социальных Исследований. Представительство в сети Интернет. – Режим доступу : <http://www.sofia.com.ua/page17.html>.
8. *Забаревський М.* Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу / М. Забаревський. – Відень, 1925. – 51 с.
9. *Ильин И. А.* О русской идее / И. А. Ильин // Наши задачи : Историческая судьба и будущее России : Статьи 1948 – 1954 гг. : в 2 т. / И. А. Ильин ; [сост. и авт. вступ. ст. И. Н. Смирнов]. – М. : МП “Рарог”, 1992. – 271 с.
10. *Ильин И. А.* О сущности правосознания / И. А. Ильин ; [сост. и авт. вступ. ст. И. Смирнов]. – М. : ТОО “Рарог”, 1993. – 234 с.
11. *Ильин И. А.* Об органическом понимании государства и демократии (1950). – Режим доступу : <http://gosudarstvo.voskres.ru/ilin/nz/nz-116.htm>.
12. *Канак Ф.* Національна ідея у її втіленнях / Ф. Канак // Розбудова держави. – 1998. – № 7/8. – С. 40–47.
13. *Кирик П.* Еволюція концепції українського державотворення в історично-політологічній спадщині В'ячеслава Липинського / П. Кирик // Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. – (Серія “Українознавство”). – Вип. 12. – К., 2008. – С. 38–40 .
14. *Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). – М. : Университетская типография, 1888. – Т. 1. – 281 с. – Режим доступу : <http://mnib.malorus.org/kniga/92>.
15. *Курас Д. І.* Національна ідея як першовиток державності / Д. І. Курас // Українська державність : історія і сучасність : матер. наук. конф. (січень 1993 р.) ; Ін-т нац. відносин і політології АН України та ін ; [ред. кол. І. Ф. Курас (гол.) та ін.]. – К. : Ін-т системних досліджень освіти України, 1993. – С. 125–127.
16. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів / В. Липинський // Повне зібрання творів, архів, студії / Я. Пеленський (ред.) ; НАН України, Ін-т східноєвропейських досліджень. – К. ; Філадельфія, 1995.
Т. 6. – Кн. 1. – 471 с.
17. *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : в 2 т. Т. 2. – К. : Основи, 1994. – С. 247–259.

18. Міхновський М. І. Самостійна Україна / М. І. Міхновський // Р. Коваль [ред., передм.]. – 2-ге вид., випр. – К. : Діокор, 2003. – 77 с.
19. Сціборський М. Націократія / М. Сціборський. – Вінниця : ДП “Державна картографічна фабрика”, 2007. – 106 с.
20. Телешун С. Проблема формулювання національної ідеї в контексті збереження унітарного державного устрою України / С. Телешун // Людина і політика. – 2000. – № 3. – С. 76–79.
21. Толочко П. Имеет ли Украина национальную идею? / П. Толочко // Киевские ведомости. – 1995. – 18 окт.
22. Тутлис В. П. Общечеловеческий смысл Русской идеи / В. П. Тутлис // Кантовские чтения в КРСУ (22 апреля 2004 г.); Общечеловеческое и национальное в философии: II междунар. науч.-практич. конф. КРСУ (27-28 мая 2004 г.) : матер. выступлений / под общ. ред. И. И. Ивановой. – Бишкек, 2004. – С. 120–132.
23. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Нац. ін-т стратегічних досліджень / В. С. Крисаченко [(ред.)]. – К. : НІСД, 2004. – 647 с.
24. Центр ім. О. Разумкова. Соціологічні опитування. – Режим доступу : – <http://razumkov.org.ua/socpolls.php>.
25. Центр соціальних досліджень “Софія” : результати соціологічного дослідження “Оцінка роботи влади в умовах кризи”, 17 лют. 2009 р. – Режим доступу : <http://www.sofia.com.ua/page3.html>.
26. Щербіна В. Чи знайдемо ідею, котра нас об’єднає / В. Щербіна // Віче. – 1997. – № 11. – С. 15–20.

Надійшла до редколегії 16.03.2009 р.